

УДК 371.37.09:911

Ірина Віталіївна Удовиченко,

кандидат педагогічних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної
та методичної роботи
Сумського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
e-mail: hafran@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ПОНЯТЬ З ГЕОГРАФІЇ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

У статті розкрито питання важливості формування географічного поняттєвого апарату в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. З'ясовано значення дотримання системності в процесі формування предметної компетентності з географії у випускників школи. Проаналізовані сучасні особливості навчання географії старшокласників засобами навчальних програм (академічний рівень, рівень стандарту, профільний рівень) з предмета, проведено порівняльний аналіз поняттєвого апарату.

Ключові слова: загальноосвітній навчальний заклад, старша школа, учні, географія, навчальні поняття, навчальна програма.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти важливим є надання якісних освітніх послуг. Особливої актуальності набуває це питання сьогодні, коли саме учень обирає для навчання, зокрема в старшій школі, той загальноосвітній навчальний заклад, по завершенні якого буде мати комплекс знань, умінь і навичок, необхідних йому для успішного складання зовнішнього незалежного оцінювання, вступу до вищого навчального закладу, самореалізації в дорослому житті.

З метою задоволення освітніх запитів випускників раціонального є побудова в школі такого навчально-виховного процесу, який би вирізнявся системністю, наступністю, науковістю, практичною зорієнтованістю та в цілому був би спрямованим на формування в старшокласників предметної компетентності, зокрема з географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання якісної шкільної географічної освіти є актуальним із часів виникнення географії як шкільного предмета і до сьогодні.

Особливості формування системи понять з географії в учнів школи у своїх роботах розглядали: І. Варфоломєєва [1], Л. Вішнікіна [9], І. Діброва [9], Е. Кабанова-Меллер [2], Г. Камерилова [3], С. Кобернік [4], В. Корнеєв [5], В. Люта [4], Т. Назаренко [6], Л. Покась [7], В. Самойленко [9], О. Топузов [9], Н. Шулдик [10], В. Яценко [11] та багато інших.

Формулювання мети статті. Метою статті є розкриття особливостей формування географічного поняттєвого апарату в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів та значення дотримання системності в процесі формування предметної компетентності з географії у випускників школи.

Виклад основного матеріалу. Необхідною умовою сьогодні є поліпшення якості шкільної географічної освіти, що передбачає формування системних географічних знань і компетентностей учнів.

Означеному вище сприяє така організація навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, що спрямована на задоволення пізнавальних потреб основних споживачів освітніх послуг у школі – учнів.

Головна мета сучасної школи – допомогти молодим людям зорієнтуватись у сучасному суспільстві; свідомо визначити відповідну соціальну й громадянську позиції; підвищити рівень духовної та культури спілкування, практичної діяльності; формувати соціально зрілу, працелюбну, творчу особистість.

З метою ефективної організації та результативності навчання географії учнів, зокрема старшої школи, майбутніх її випускників, доцільним є дотримання системності в процесі формування предметної компетентності, географічного поняттєвого апарату з географії в школярів.

Задля аналізу поняттєвого апарату, що відповідно до вимог навчальної програми передбачено сформувати в учнів загальноосвітніх навчальних закладів, нами були вивчені сучасні особливості географічної освіти старшокласників. Зокрема, опрацьовано навчальну програму з географії для

10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (рівні: стандарту, академічний, профільний).

Навчальна програма – нормативний документ у переліку обов'язкової шкільної документації, у преамбулі якої зазначено: «Загальноосвітня цінність шкільної географії полягає у формуванні світоглядного розуміння природи Землі, її географічної оболонки як природного та природно-техногенного середовища, в якому протікає життя людини» [8, с. 3].

Географія є не лише джерелом нових відомостей про Землю, а й основою для формування гуманістичного світогляду учнів; виховання дбайливих господарів, любові до рідного краю; набуття вмінь і навичок адаптації до навколишнього середовища, адекватної поведінки в ньому.

Шкільна географія спрямована на формування в учнів просторового уявлення про земну поверхню та розвиток умінь усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних і геоекологічних подіях у державі й світі.

Так, курсом «Соціально-економічна географія світу» (10 клас) завершується базова географічна освіта школярів. Відповідно до типового навчального плану, цей курс вивчається у 10 класах загальноосвітніх навчальних закладів протягом 52 годин (1,5 години на тиждень) на рівнях стандарту та академічному.

У цьому курсі поєднується загальна економічна географія з економіко-географічним країнознавством. Основною його метою є продовжити, а для більшості учнів завершити формування знань про географічну картину світу, що спираються на положення теорії взаємодії суспільства і природи, відтворення та розміщення населення, світового господарства й географічного поділу праці; розкриття глобальних і регіональних процесів, явищ. У цілому ж курс спрямований на формування в учнів цілісного уявлення про навколишній світ та взаємозв'язок природи, населення, господарства; просторового мислення та сприяє вихованню поваги й любові не тільки до своєї Батьківщини, а й до історії та культури інших країн і народів.

На реалізацію мети – формування у школярів географічної картини світу – націлені такі завдання курсу «Соціально-економічна географія світу»:

- формування в учнів цілісного географічного образу Землі через розкриття регіональних та планетарних закономірностей і процесів;
- розкриття ролі географії у вирішенні економічних, екологічних і соціальних проблем суспільства;
- розвиток у школярів геопросторового мислення та вміння логічно викладати свої думки, що співвідносяться з реально пізнаваними географічними об'єктами;
- обґрунтування доцільності наукового підходу до природокористування, єдності навколишнього середовища, людини та її діяльності в територіальному аспекті;
- формування картографічної грамотності й культури;
- виховання національно свідомого громадянина, патріота, дбайливого господаря, грамотної, освіченої людини, гуманіста і природолюбця;
- вироблення в учнів умінь практично застосовувати здобуті географічні знання, користуватися джерелами географічної інформації, самостійно шукати, аналізувати і передавати її;
- розвиток здатності до співробітництва під час виконання практичних робіт та екскурсій;
- заохочення до самореалізації своїх здібностей, інтересів та життєвих планів засобами географії [8].

У переліку державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів 10 класів, які опанували на рівнях стандарту та академічному курс «Соціально-економічна географія світу», у пункті прогнозованих засвоєних навчальних понять можна констатувати такий перелік: «країна», «державна», «залежна країна», «колонія», «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «субурбанізація», «міграція», «еміграція», «імміграція», «мегалополіс», «ресурсозабезпеченість», «природокористування», «антропосфера», «географічне середовище», «навколишнє середовище», «міжнародний географічний поділ праці», «науково-технічна революція», «глобальні проблеми людства» [8].

Аналіз закладеного до програми переліку поняттєвого апарату дозволяє констатувати невелику його кількість, введення до його складу вже відомих учням із попередніх курсів географії термінів та відсутність рівневої диференціації.

З метою створення системно-спеціалізованої підготовки випускників у старших класах

загальноосвітньої школи запроваджено профільне навчання, зорієнтоване на індивідуалізацію та соціалізацію учнів.

Зважаючи на це, нами опрацьовано навчальну програму з географії профільного рівня для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Навчальна програма з географії профільного рівня для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів передбачає вивчення курсу «Географія» протягом 350 годин (по 5 годин на тиждень у 10–11 класах), яким завершується географічна освіта учнів профільних класів загальноосвітньої школи.

У преамбулі до навчальної програми «Географія» профільного рівня зазначено загальну мету та завдання навчального курсу. Загальна мета – вдосконалити уявлення учнів про географічну картину світу; утверджувати поняття про географію як конструктивну науку; формувати географічне мислення на основі історичного, територіального, комплексного, типологічного, проблемного, конструктивного підходів [8].

На реалізацію означеної мети спрямовані завдання:

- поглибити географічну, економіко-соціальну освіту випускників середньої загальноосвітньої школи через вивчення глобальних територіально-диференційованих господарських, соціокультурних, соціоекологічних проблем; розкрити роль окремих держав і народів у світовій економіці й політиці, процесів економічної і політичної інтеграції країн та народів світу;
- узагальнити й систематизувати попередні знання учнів з географії на значно вищому теоретичному рівні;
- розкрити роль географічних знань і географічної експертизи у вирішенні сучасних господарських та соціальних проблем;
- формувати географічні й соціокультурні знання, розвивати економічне мислення учнів, яке передбачає розуміння процесів, що відбуваються в сучасному світі;
- сформувати уявлення про територіальну організацію господарства та населення окремих регіонів і держав світу;
- показати системний характер світового господарства; сформувати уявлення про природу, сутність і функцію міжнародного географічного поділу праці;
- висвітлити походження і суть сучасних економічних й екологічних проблем людства;
- ознайомити з принципами і світовим досвідом раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища та перетворення природи;
- розвивати вміння користуватися порівняльними методами статистико-економічного аналізу, використовувати статистичні дані, що характеризують рівень та інтенсивність розвитку господарства країн світу, України, своєї області, адміністративного району, окремого господарства; вільно орієнтуватися на політичній карті світу та використовувати тематичні географічні карти для розв'язання навчальних і практичних завдань;
- ознайомити з важливими географічними дослідженнями в Україні та світі, видатними вітчизняними економіко-географами;
- розвивати географічну, екологічну й економічну культуру, розуміння завдань, що стоять перед державою та світовою цивілізацією;
- сприяти полікультурному, толерантному, неупередженому сприйманню та доброзичливому ставленню до інших етносів, народів, груп, особистостей; розвивати в учнів інтерес та повагу до культури свого й інших народів, прагнення зберегти і примножити культурну спадщину своєї країни, усього людства, учитися жити й працювати в полікультурному середовищі;
- виховувати в учнів особистісні риси громадянина України, загальнолюдську духовну ціннісну орієнтацію, сприймати ідеї гуманізму, демократизму, патріотизму, взаєморозуміння між народами, утверджувати ідеї демократії, добра та справедливості;
- готувати старшокласників до свідомої активної участі в суспільному житті Української держави, усвідомлювати її роль і місце в Європі та світі, формувати в учнів співвідповідальність за долю України, Європи, світу;
- зіставляти географічні й економічні події та процеси, працювати з різними джерелами знань, самостійно добувати географічну інформацію;

– відстоювати власні погляди на ту чи іншу географічну проблему, толерантно ставитись до протилежних думок; розвивати творче мислення, формувати власний погляд та критичне ставлення до інформації [8].

Особливістю програми профільного навчання географії є те, що вчитель може творчо підходити до реалізації змісту програми, добирати об'єкти для вивчення та вводити в зміст освіти приклади зі свого регіону (області, міста). Також, ураховуючи рівень підготовки школярів, їхні інтереси і нахили, вчитель може варіювати кількість годин та використовувати резервні години на проведення уроків систематизації та узагальнення знань.

З метою порівняння навчальних програм рівнів стандарту та академічного з програмою профільного рівня проаналізуємо поняттєвий апарат, закладений у навчальні програми профільного вивчення географії:

– 10 клас (175 годин, 5 годин на тиждень, 11 годин – резерв): «країна», «держава», «територія держави», «анклав», «залежна країна», «колонія», «державний кордон», «делімітація», «демаркація», «геополітика», «природні ресурси», «ресурсозабезпеченість», «природно-ресурсний потенціал території», «природокористування», «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «субурбанізація», «міграція», «еміграція», «імміграція», «мегалополіс», «глобалізація»;

– 11 клас (175 годин, 5 годин на тиждень, 11 годин – резерв): «система», «цивілізація», «культура», «глобальні проблеми», «глобалістика», «глобалізація», «сталий розвиток», «гіперурбанізація», «мегалополізація», «ейкуменополіс» [8].

Аналіз закладеного до програми профільного навчання географії переліку поняттєвого апарату дозволяє констатувати таке:

– наявність невеликої кількості понять з огляду на те, що кількість годин на вивчення курсу в порівнянні з академічним та рівнем стандарту збільшилась на 298 годин, термінів додалось лише 17;

– введення до його переліку понять, які вже відомі учням із попередніх курсів географії, що в кількісному вимірі більше від академічного та рівня стандарту (зокрема «державний кордон», «природні ресурси», «природно-ресурсний потенціал території»);

– повторюваність термінів у програмах для 10 та 11 класів (наприклад, «глобалізація»);

– відсутність понять, що вивчають учні на рівні стандарту та академічному, в переліку понять програми профільного рівня (як-от: «антропосфера», «географічне середовище», «навколишнє середовище», «міжнародний географічний поділ праці», «науково-технічна революція»);

– наявність понять у програмі профільного рівня, обізнаність щодо яких доцільна й для учнів, які вивчають географію на рівнях стандарту та академічному («система», «цивілізація», «культура» тощо);

– відсутність системи понять професійної спрямованості (з огляду на концептуальність побудови процесу профільного, а не поглибленого вивчення предмета) та інше.

Безумовно, формування предметної компетентності відбувається не лише за допомогою поняттєвого апарату, проте це – одна з головних державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, яких, до речі, у програмі профільного навчання взагалі не вказано (вони вже трактуються як навчальні досягнення), а звідси – беззаперечно важливе в контексті перегляду навчально-методичного забезпечення нової української школи.

Як підтвердили наші камеральні та прикладні дослідження, важливим є дотримання системності, наступності, науковості, доцільності, безперервності, інтеграції, гуманізації, диференціації в процесі побудови навчальної програми та добору відповідного поняттєвого апарату у формуванні предметної компетентності з географії випускників сучасної школи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок про важливість формування географічного поняттєвого апарату в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів та дотримання системності в процесі формування предметної компетентності з географії у випускників школи. Проведений аналіз сучасних навчальних програм дозволяє зробити припущення про доцільність їхньої модернізації в контексті актуальності компетентісно зорієнтованої освіти взагалі та організації профільного навчання географії старшокласників зокрема.

З огляду на зазначене перспективами подальших розвідок в означеному напрямі є дослідження психолого-педагогічних умов навчання географії на профільному рівні учнів загальноосвітньої школи.

Список використаних джерел та літератури

1. Варфоломєєва І. М. Формування пізнавальних інтересів учнів в умовах комп'ютерного навчання / І. М. Варфоломєєва // Географія. – 2008. – № 3. – С. 8–9.
2. Кабанова-Меллер Е. Н. Психология формирования знаний и навыков у школьников / Е. Н. Кабанова-Меллер. – М. : Педагогика, 1962. – 376 с.
3. Камерилова Г. С. Моделирование системы географических понятий на основе принципа многозначной смысловой контекстности / Г. С. Камерилова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 25–28. – С. 63–64.
4. Кобернік С. Самоконтроль учня як основа здійснення поточного контролю навчальних досягнень з географії / С. Кобернік, В. Люта // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 9. – С. 2–5.
5. Корнєєв В. П. Основи розвитку пізнавальних інтересів / В. П. Корнєєв // Рідна школа. – 1993. – № 5. – С. 36–40.
6. Назаренко Т. Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географія)» / Т. Г. Назаренко. – К., 2004. – 20 с.
7. Покась Л. Методичні можливості засвоєння нових знань в географії / Л. Покась // Географія та основи економіки в школі. – 2010. – № 5. – С. 11–13.
8. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи. Географія. Економіка. Рівень стандарту. Академічний рівень. Профільний рівень. – К. : Поліграфкнига, 2010. – 96 с.
9. Самойленко В. М. Дидактика географії : монографія (електронна версія) / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва. – К. : Ніка-Центр, 2013. – CD (40 Мб). – 570 с.
10. Шулдик Н. В. Психологічні особливості формування теоретичних географічних понять в учнів середнього шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. В. Шулдик. – К., 2003. – 20 с.
11. Яценко В. Особливості характеристик якісних знань учнів з фізичної географії / В. Яценко // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 6. – С. 31–33.

Ирина Витальевна Удовиченко,
кандидат педагогических наук, доцент,
проректор по научно-педагогической
и методической работе
Сумского областного института
последипломного педагогического образования,
e-mail: hafran@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ УЧЕБНЫХ ПОНЯТИЙ ПО ГЕОГРАФИИ У УЧЕНИКОВ СТАРШЕЙ ШКОЛЫ

В статье раскрыты вопросы важности формирования географического понятийного аппарата у учеников старших классов общеобразовательных учебных заведений. Отображено значение систематичности в процессе формирования предметной компетентности по географии у выпускников школы. Проанализированы современные особенности обучения географии старшеклассников средствами учебных программ (академический уровень, уровень стандарта, профильный уровень) по предмету, проведён сравнительный анализ понятийного аппарата.

Ключевые слова: общеобразовательное учебное заведение, старшая школа, ученики, география, учебные понятия, учебная программа.

Iryna Udovychenko,
candidate of pedagogical sciences,
associate professor, academic vice-rector
Sumy Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education,
e-mail: hafran@ukr.net

PECULIARITIES OF THE TRAINING CONCEPTS SYSTEM IN GEOGRAPHY FORMING IN SENIOR PUPILS

The article deals with the importance of geographical conceptual apparatus forming in senior pupils of secondary comprehensive schools. The consistency in the process of subject competence forming in geography in school leavers is reflected.

Problem. *At present stage of education development, it is important to provide qualified educational*

training. Of particular relevance is the issue today, when the student himself chooses studying in a particular high school. Finishing it he will obtain the set of knowledge and skills, that are necessary for him to pass successfully external independent assessment, to enter higher education establishment, to realize himself in adult life.

The purpose of the article: to reveal the peculiarities of geographical conceptual apparatus forming in senior pupils of secondary schools and to show the importance of systematicity observing in the process of subject competence forming in geography in school leavers.

Research methods. In the process of investigation, we used methods of theoretical search, in particular: analysis of regulatory legal documents and special literature on the identified problem; methods of analysis, synthesis, comparison, systematization and camera observation.

The main results of the study. The analysis of conceptual apparatus of curriculum in geography of academic and standard levels allows us to state the small number of it; its introduction into well-known material by students from previous geography courses; the lack of level differentiation. At the same time, the analysis of conceptual apparatus of profile training program in geography allows us to state: small number of concepts; entering concepts already known to students from previous geography courses; the repetition of terms in programs for the 10th and 11th forms; the lack of concepts that students are studying at academic and standard levels; the presence of concepts in program of profile level, knowledge of which is appropriate for students who study geography at academic and standard levels; the lack of professional orientation system concepts, etc.

The scientific novelty of the research is to substantiate the appropriateness of systematicity observing in the process of subject competence forming in geography in school leavers, in general and in the process of forming a geographical conceptual apparatus among senior pupils of general educational establishments, in particular, in the context of relevance of competence-oriented education and organization of profile education in geography.

Conclusions and specific suggestions of the author. According to our research, it is important to keep systematicity, continuity, scientificity, expediency, integration, humanization and differentiation in the process of curriculum building and the selection of corresponding conceptual apparatus in subject competence forming in geography of school leavers. At the same time, in order to meet educational demands of graduates, it is rational to build educational process in school, which would be distinguished by systematic, practical orientation and, in general, aimed at subject competence forming in senior pupils, in particular, in geography.

Key words: secondary comprehensive school, senior school, pupils, teachers, geography, educational concepts, curriculum, systematicity.

References

1. Varfolomeeva I. M. Formuvanna piznavalnuch interesiv uchniv v umovach kompjuternogo navchanna / I. M. Varfolomeeva // Geografia. – 2008. – № 3. – S. 8-9.
2. Kabanova-Meller E. N. Psichologia formirovania znaniu i navukov u chkolnikov / E. N. Kabanova-Meller. – M.: Pedagogika, 1962. – 376 s.
3. Kamerulova G. S. Modelirovanie sistemu geograficheskikh ponatiu na osnove princhipa mnogoznachnou cmuclovou kontekstnosti / G. S. Kamerulova // Kraeznavstvo. Geografia. Turuzm. – 2004. – № 25-28. – S. 63-64.
4. Kobernik S. Samokontrol uchna ak osnova zdiysnenna potochnogo kontrolu navchalnuch dosagen z geografii / S. Kobernik, V. Luta // Geografia ta osnovu ekonomiku v chkoli. – 2009. – № 9. – S. 2-5.
5. Korneev V. P. Osnovu rozvutku piznavalnuch interesiv / V. P. Korneev // Ridna chkola. – 1993. – № 5. – S. 36-40.
6. Nazarenko T. G. Formuvanna sochialno-ekonomichnuch ponat u starchoklasnikiv na urokach geografii: avtoref. dus. na zdobutta nauk. stupena kand. ped. nauk: spech. 13.00.02 «Teoria ta metoduka navchanna (geograchia)» / T. G. Nazarenko. – K., 2004. – 20 s.
7. Pokas L. Metoduchni mochlivosti zasvoenna znan v geografii / L. Pokas // Geografia ta osnovu ekonomiku v chkoli. – 2010. – № 5. – S. 11-13.
8. Programu dla zagalnoosvitnich navchalnuch zakladiv. 10-11 klasu. Geografia. Ekonomika. Riven standartu. Akademichnuu riven. Profilnuu riven. – K.: Poligrafknuga, 2010. – 96 s.
9. Samoulenko V. M., Topuzov O. M., Vichnikina L. P., Dibrova I. O. Dudaktuka geografii: monografia (elektronna versia) / V. M. Samoulenko, O. M. Topuzov, L. P. Vichnikina, I. O. Dibrova. – K.: Nika-Chrnt, 2013. – CD (40 Mб). – 570 s.
10. Chulduk N. V. Psichologichni osoblivosti formuvanna teoretichnuch geografichnuch ponat v ucniv serednogo chkilnogo viku: avtoref. dus. na zdobutta nauk. stupena kand. psichol. nauk: spech. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psichologia» / N. V. Chulduk – K., 2003. – 20 s.
11. Achenko V. Osoblivosti charakterustuk akisnuch znan uchniv z fizichnoi geografii / V. Achenko // Geografia ta osnovu ekonomiku v chkoli. – 2002. – № 6. – S. 31-33.

Отримано редакцією 21.08.2017 р.